

TEK PARTİ DÖNEMİNDE İNHİSARLAR (1923-1946)*

Sinan DEMİRBİLEK**

Özet

Bu çalışmada Osmanlı döneminden İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan süre zarfında inhisarların tarihsel gelişim süreçleri içerisinde Türkiye'ye katkıları, halka etkisi, iktisadi politikalar içerisindeki konumu ve meclisteki akisleri anlatıldı. Osmanlı döneminde borçlara karşılık Düyûn-ı Umumiye'ye devredilen inhisarlar, Borçlar İdaresi'nin tasfiyesi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kontrolüne alındı. Rejim bu inhisarları millileştirerek dönemin yapısı gereği özel şirketlere devretti. Yönetim, bir takım inhisarları yabancı sermayeye bırakırken bazı tekelleri İttihat ve Terakkî'den kalan anlayışla milli burjuvazi yaratma eğiliminde Türk anonim şirketlerine ihale etti. Teşvik-i Sanayi Kanunu gibi çeşitli özendirici uygulamalara rağmen dönemin olumsuz koşulları ve 1929 dünya ekonomik krizi nedeniyle ekonomide beklenen gelişme sağlanamayınca 1930 yılından itibaren siyasi, ekonomik ve toplumsal boyutları daha sık tartışma konusu edilen devletçilik modeline geçildi. Devlet eliyle kalkınmada inhisarlar özel şirketlerden alınarak devlet tekelleri doğrudan kendisi yönetmeye başladı hatta bu dönemde İnhisarlar Bakanlığı kuruldu. İkinci Dünya Savaşı sırasında konulan ağır vergiler bir şekilde inhisarlara da yansıtıldı. Bu dönemde bütçenin önemli bir kısmını inhisar gelirleri oluşturdu. Devletçilik döneminin şartları gereği hemen her kurum ve kuruluş doğrudan devletin organları tarafından yönetildiğinden bu çalışmada sadece isminde inhisar geçen kurum ve kuruluşlar ele alındı.

Anahtar Kelimeler: İnhisar, CHP, Tütün, Liman, Devletçilik.

MONOPOLIES IN THE ONE-PARTY SYSTEM

Abstract

In this study, it is investigated, in the development periods, the contributions of monopolies to Turkey, the effects to the public, its position in the financial politics and the reflections in the assembly in the period from the Ottoman Empire to the end of World War II. The monopolies which were delivered to the Ottoman Public Debt Administration in response to debts in the Ottoman term were taken under the control of the Republic of Turkey through the liquidation of the Debt Administration. The government vested in private corporations these monopolies by nationalizing. While the government awarded

* Bu makale Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsünde 2011 yılında hazırlanan "Tek Parti Döneminde İnhisarlar" adlı tezimden özetlenerek ve ilaveler yapılarak hazırlanmıştır.

** Tarih Uzmanı.

the contract for some monopolies to the foreign investment, the government awarded the contract for other monopolies to Turkish incorporated companies tending to create Turkish bourgeoisie with comprehension from Committee of Union and Progress. When the expected development in the economics was not provided due to the unfavourable conditions and 1929 World Economic Depression in spite of various encouraging implementations such as the Law for the Encouragement of Industry, the model of the statism whose political, economic and social dimensions was more frequently handled was applied. The Republic started to govern monopolies by itself directly by taken the monopolies from the private companies. Besides, The Ministry of Monopoly was founded. The exorbitant taxes taken from during the World War II were reflected to monopolies. The income of monopolies constituted of the important part of budget in this period. because almost corporations and institutions were directly governed by the units of the government as a necessity of the period of statism, it was dealt with only the corporations and institutions whose names were included in monopoly.

Keywords: Monopoly, CHP, Tobacco, harbour, Statism.

Giriş

İnhisar kelimesi; Türkçeye Arapçadan girmiştir. Türkçesi ise tekeldir¹. Kelimenin aslı ve Batı dillerinde genel kabul görmüş olan adı monopoldür. Monopol eski Yunancada tek anlamına genel monos ile satış anlamına gelen polein kelimelerinden oluşmakta ve tek satıcı anlamında kullanılmaktaydı. Günümüzde ise “Monopol”, “İnhisar”, “Tekel” terimleri aynı anlama gelmektedir. Tekel kavramı Osmanlı Devleti zamanında ve 1946’ya kadar inhisar olarak kullanıldığı için bu çalışmada çoğunlukla inhisar kelimesi kullanıldı. Türkiye’deki inhisar sistemi genel olarak Osmanlı Devleti’nden devralınan miras ile devlete gelir sağlamak amacıyla kuruldu. Türkiye’de, kanunlar aracılığı ile bazı kuruluşlara, bir malın üretimini, satışını, ithalini, ihracını, işlenmesini bunlardan hepsi veya birkaçı üzerinde kurulan idari-yasal inhisar, devlete gelir sağlamak amacıyla mali inhisar ve yurt içinde üretimi yapılamayan ya da az miktarda bulunan ürünlerin ithalat karını devlete bırakılması, yurt içindeki inhisarları ve sermayeyi korumak amacıyla kurulan dış ticaret inhisarı olmak üzere üç tür inhisar sistemi kuruldu.

İnhisar sistemi (ve kartel-tröst) yalnız Türkiye’de değil Almanya başta olmak üzere dönemin birçok Avrupa ülkesinde mevcuttu. Uygulamada ise hükümet, tüketim vergisine tâbi olan bir malın üretim veya dağıtımında, ithal veya ihracında rekabeti kaldırdığı gibi vergiyi bizzat veya imtiyazlı bir şirket aracılığıyla tahsil etti. Bu suretle inhisarlar, tüketim vergilerinin özel bir vergilendirme usulü oldu ve hazineye aktarıldı².

1 Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2007, s.438,

2 Tekin, Fazıl, *Mali Tekeller ve Türkiye’de Tütün Tekeli*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Basımevi, Eskişehir, 1974. s.38.

1. Osmanlı Devleti'nde İnhisarlar

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, dağılmayı önleyebilmek için bir takım reformlar gerçekleştirdi. Bu süreçte Osmanlı Devleti idari-toplumsal reformlarını (Tanzimat-İslahat fermanları) yanı sıra bütçe açığını gidermek için klasik yöntemlere başvurarak vergi zammına, iç ve dış borçlanmaya gitti. Borçlarını ödeyemez haline geldiğinde ise kendi inisiyatifi altında olan bir dizi tekel geliri Düyûn-ı Umumiye ve kapitülasyonlarla yabancı sermayeye bırakmak zorunda kaldı. İlk tekel uygulaması 1829'da afyonun inhisar altına alınması ile başladı ancak İngiltere'nin baskısı nedeniyle bu inhisar kaldırılmak zorunda kalındı³. 1862 kararnamesi ile tuz, tütün, tömbeki, barut, meskûkât, posta-telgraf idareleri ve gelirleri devletin inhisarı altına alındı. Kurulmak istenen petrol inhisarından hazinenin yılda 800.000 liradan fazla gelir elde etmesi mümkün iken, büyük devletlerin buna izin vermemesi nedeniyle petrol inhisarı kurulamadı⁴. Tuz, inhisarlar içinde en fazla gelir getiren üründü. Tütün inhisarı ise reji idaresine bırakılarak binlerce çiftçinin ölümüne neden oldu⁵. Osmanlı Devleti'nde inhisar gelirleri, bütçelerin ortalama %13,4'ünü oluşturdu.

2. Milli Mücadele'de İnhisarlar

Osmanlı Devleti'nin yüzyıllardır kötü olan ekonomik durumu Dünya Savaşı ile birlikte yıkıldı. 1918 yılında Devlet, halkına ekmek vermek için gerekli olan 3 milyon lirayı bile bulamadı ve bunun için borçlanma yoluna gitti. Bu durum Kurtuluş Savaşı'nı gerçekleştirecek bir milletin hangi ekonomik şartlarda olduğunun açık göstergesiydi⁶. İstanbul'un işgali sonrasında Heyeti Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa'nın emri ile Anadolu'daki Osmanlı Bankaları, Düyunu-u Umumiye ve Reji İdareleri gelirlerine el konuldu⁷. Yapılan anlaşma ile savaş sonrası ödenmek üzere Düyûn-ı Umumiye topladığı vergileri Milli Mücadeleye teslim etti. Bu formülle hem Meclis, idareye doğrudan el koymamış, örgütü dağıtmamış ve dış borçları reddetmemiş oldu hem de İdarenin eskisi gibi sürekli tahsilat yaparak net hasılatın Milli Mücadeleye aktarılması sağlandı⁸. 13 Kasım 1920 tarihli Meclis konuşmasında Dr. Tevfik Rüşdü tıbbi teçhizatlar için bir inhisar kurulmasını teklif etti⁹. 4 Kasım 1922'de BMM'de Operatör Emin

3 Erhan, Çağrı, *Beyaz Savaş, Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu*, Bilgi Yay., Ankara, 1996, s.s.30-31.

4 Öztel, Muharrem, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul, 2007, s.163.

5 Dıñoğlu, Filiz, *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l- Menfaa Reji Şirketi. Trabzon Reji İdaresi (1883-1914)*, İstanbul, 2007, s.55.

6 Müderrisoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990, s.93.

7 a.g.e, s.s.259-260.

8 *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Cilt I*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002, s.s.338-339.

9 TBMM, ZC, 13 Kasım 1920, d.1, c: 4, s.130.

Bey sıtma ile mücadelede ilaç sıkıntısı çekildiğini söyleyerek Sağlık Bakanlığı bünyesinde bir ecza inhisarı kurulmasını önerdi¹⁰. Fakat bu iki öneri de hayata geçirilmedi. Gelirleri arttırmak için vergilere sık sık zam yapıldı. İleriki yıllarda inhisara tabi olacak sigara kâğıdı, kibrit, şeker, çay, kahve ve petrol vergileri arttırıldı¹¹. 17 Kasım 1921 tarihli meclis oturumunda damga, tütün, sigara kâğıdı gibi inhisar altındaki ürünlerin satışından gazilere kar payı verilmesi kararlaştırıldı¹². İnhisarlar milli mücadelede 46 Milyon liralık bütçenin %10'unu oluşturdu. BMM piyasada bulunmasında zorluk çekilen ve dışarıdan getirilen sigara kâğıdını milli mücadeleye kaynak sağlamak amacıyla 1 Ağustos 1921'de inhisar altına aldı¹³.

Milli Mücadelenin ardından 17 Şubat 1923 günü toplanan İzmir İktisat Kongresi'ne mesleki temsile göre bütün illerden toplam 1135 üye katıldı. Kongre'de çiftçi, tüccar, sanayi, işçi grubunun da kendi esasları ve önerileri vardı. Hemen hepsinin mutabık olduğu konu ise rejinin ilgası, inhisarın önüne geçilmesi veya yabancılara verilmemesiydi¹⁴. Lozan görüşmelerinde de Düyûn-ı Umumiye'nin kaldırılması ile inhisarlar tekrar devletin kontrolüne girmiş oldu.

3. Cumhuriyet'in Liberal Döneminde İnhisarlar (1923-1931)

Osmanlı ve İttihat ve Terakki döneminin politikalarından ders alınarak Milli Mücadele sonrasında yapılan ekonomik politika ve düzenlemelerin birçoğunda, ülkenin dışa bağımlı hale gelmesini önleyecek tedbirler alınmaya çalışıldı. Bu dönemde inhisarların amacı; önce Osmanlı'dan kalan inhisarlar ile birlikte yabancıların elinde olan birçok tekeli kendi inhisarına alarak iktisadın önemli noktalarını yabancı şirketlerden kurtarılması, Cumhuriyetin ilk yıllarında Lozan sonrası dondurulan gümrük tarifelerinin ve aşar vergisinin kaldırılmasından sonra bütçede meydana gelen boşluğun doldurulmasıydı¹⁵. Devlet, bir yandan temel gereksinimlerin karşılanması yönünde üretimi desteklerken, bir yandan da bu üretim için gerekli ekonomik ve sosyal altyapıyı oluşturmada inhisarlarla öncü rol oynadı. Bazı inhisar mahsul (tütün gibi) fiyatlarını desteklemekte veya hükümetin politikasına uygun bir fiyat siyaseti güdülmesinde kullanıldı¹⁶. Osmanlı Devleti gibi Cumhuriyet Türkiye'si de bir

10 TBMM, Z-C, 4 Kasım 1922, d.1, c.22, s.s.505-506.

11 Çavdar, Tefik, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi, 1900-1960*, İmge Yayınevi, Ankara, 2003, s.s.140-142.

12 TBMM, Z-C, 17 Kasım 1921, d:1 c. 14, s.245.

13 TBMM, Z-C, 1 Ağustos 1922, d:1, c.11, s.s.372-373.

14 Çavdar, a.g.e, s.s.158-164.

15 Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Yayınevi, Ankara, 1993, s.85-86; Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s.56; Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Yay., Ankara, 2006, s.s. 83-84.

16 *İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları, (1920-1933)*, Ankara Başvekâlet Matbaası, 1933, s.225; Ceylan, Coşkun, *Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*, Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Ana Bilim dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara, 1993, s.48.

vergi devletiydi. İnhisarların kurulmasındaki bir amaç da vergilerin doğrudan hazineye aktarılmasıydı. Bu aktarılan gelirlere inhisar işletmelerinin normal kârı, inhisar kârı, inhisara girdi sağlayan çalışanlarının veya çiftçiler ile bayilerinin gelirlerinden kesilen kazanç vergileri, tekell maddeleri üzerine konulan dâhili gelir veya muamele vergilerini ve savunma vergilerini sayabiliriz¹⁷. Yani inhisarlar birçok vergi bir arada aynı anda doğrudan hazineye aktarılmasına imkân sağladı.

3.1. Mali İnhisarlar

3.1.1. Milli İnhisarlar

Milli Mücadele ile siyasal askeri bakımdan anavatanından çıkarılan emperyalizm iktisadi alanda etkisini sürdürmekteydi. Cumhuriyet rejimi birçok ekonomik köşe başlarını kendi inhisarına alarak iktisadın önemli noktalarını yabancı şirketlerden kurtarılması amacını güttü. Fakat tütün, tuz ve idari tekeller dışındaki inhisarların yabancı sermaye ilişkisi devam etti.

3.1.1.1. Tütün İnhisarı

Tütün Rejisinin lağvını ilk kez Siirt milletvekili Mustafa Sabri Efendi 13 Mart 1923 tarihinde BMM’de teklif etti¹⁸. Fakat şartlar müsait olmadığı için reji kaldırılmadı. İzmir İktisat Kongresi’nde de rejinin lağvını tüm kesimler desteklemişti¹⁹. 1925 yılında reji 4 milyon liraya satın alındı ve 26. 02. 1925 tarihli Tütün ve Sigara Kâğıdı İnhisarı Kanunu yürürlüğe girdi. Kanuna göre iç tüketime mahsus tütün alımı, işletilmesi, tütün, sigara imali ve satılması İnhisar İdaresi tarafından gerçekleştirildi. Yasanın süresi bir yıllıktı fakat sonradan yerli tömbeki tekeli de içine alınarak 1930 yılına kadar uzatıldı²⁰. Tütünün inhisar altına alınması basında ve mecliste birtakım tartışmalara sebep olduysa da tütün inhisarı uzun yıllar devam etti.²¹ Rejinin tasfiyesinden sonra yabancı çalışanlar işten çıkarıldı, reji bünyesinde görev yapan kolculuk kurumu kaldırıldı. 1926 yılında çıkarılan bir kanunla tütün tohumu ihracı yasaklandı²². Bu sistem sadece Türkiye’ye özgü değildi; Avrupa’da İngiltere haricinde hemen hemen tüm ülkelerde Türkiye’dekine benzer tütün inhisarı sistemi bulunmaktaydı²³.

17 Akalın, Güneri, *Atatürk Dönemi Maliye Politikaları*, T.C, Maliye Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No: 2008/384, Ankara, 2008, s.70.

18 *TBMM, Z-C, 13 Mart 1923, d.1, c.26, s.316.*

19 Ökçün, Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi, 1923 İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Ankara Üniversitesi, SBF Yay., Ankara, 1981, s.s.90-93,360-361.

20 Boratav, *a.g.e*, s.118, Doğruel, *a.g.e*, s.s.34-35.

21 Kuruç, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, Cilt: I*, Ankara Üniversitesi, SBF, Yay., No: 569, Ankara, 1988.s.s. 53-56; “İnhisar İdaresi Tütünlerimizi Bozuyor mu?” *Türk Tütünleri Mecmuası*, Sayı:30-31, 15.03.1928, 01.04.1928, s.s. 163-194.

22 Doğruel, *a.g.e*, s.35.

23 Edip, Habib, *Avrupa’da Tütün İnhisarları ve Türkiye’de Tütün İnhisar İdaresi*, Burhanettin Matbaası, İstanbul, 1931, s.s.5-6.

Diğer inhisarlar gibi Maliye Bakanlığına bağlı olarak kurulan Tütün İnhisar İdaresi, tütün tarımına Osmanlı döneminden farklı olarak devlet hazinesine gelir elde etmekten çok, ulusal ekonomi açısından yaklaştı. Tütüne ait ıslah, yetiştirme, mücadele, kurutma ve denkleme yöntemlerinin ıslahı ve tütün analizleri gibi teknik konularda gereksinim duyulan personelin eğitimi amacıyla Tütün Enstitüsünü kurdu²⁴. 1931 yılında inhisarların birleştirilmesi ve tek bir elden idare edilmesi yönünde çıkarılan kanunla Tütün İnhisarı, Gümrük ve İnhisar Bakanlığına bağlı olarak kurulan İnhisarlar Umum Müdürlüğü'nün yapısı içinde yer aldı. İhracat yapmak amacıyla tütün alımını, ülke içinde bir yerden diğer bir yere nakledilme işini, mağaza ve depolara konusunu, gemilere yüklenişini ve son olarak ihraç yetkisi İnhisar İdaresi'nin elinde oldu. İnhisar İdaresi ve İktisat Vekâleti tütünün nerelerde ekilip nerelerde ekilemeyeceğinin kesin olarak belirlenmesi amacıyla çalışmalar yaptı. İzin verilen illerde tütün ekimi yapmak, inhisar idaresine bildirmek koşuluyla mümkün olabildi. Tütün ve tütün mamullerinin yurt içinde satışı, yasada belirtilen harç miktarlarını ödemek koşuluyla İnhisar idaresinin iznine bağlı olarak yapıldı. Gerek dışsattım gelirleri içindeki payı ve gerekse ulusal ekonomiye vergiler yoluyla gerçekleşen katkısı nedeniyle tütün tarımı ve ticaretine özel bir önem verildi. Fiyat yoluyla tütün desteklendi. Bu destekleme, daha çok tütün piyasalarında aşırı fiyat dalgalanmalarından tütün ekicilerinin korunması amacıyla yönelik olarak uygulandı²⁵.

Tablo I:

1925-1946 Yılları Arasında Tütün Ekim Alanları ile Üretim ve Verim Değerleri²⁶

Yıllar	Ekiliş Alanı		Üretim		Verim	
	Ha	Endeks	Ton	Endeks	Kg/ha	Endeks
1925	66.287	100	56.215	100	848	100
1926	70.082	105	54.377	96	775	91
1927	88.605	133	69.604	123	785	92
1928	66.210	99	43.480	77	640	75
1929	52.647	79	30.503	54	690	81
1930	70.856	106	47.211	83	660	77
1931	74.683	112	51.111	90	880	103
1932	27.975	42	18.040	32	640	75
1933	51.037	76	40.148	71	780	91
1934	44.706	67	35.678	63	798	94
1935	54.026	81	36.004	64	666	78
1936	84.783	127	74.059	131	873	102
1937	94.499	142	72.676	129	769	90

24 "İnhisarlar Tütün Enstitüsü" *İstihbarat Bülteni*, c. 6, sayı:100, Ocak 1938, s.1029.

25 Ceylan, a.g.t, s.s.50-51.

26 Ceylan, a.g.t, s.52, 73.

1938	84.000	126	58.800	104	700	82
1939	76.043	100	65.434	100	860	100
1940	78.054	102	71.356	109	914	106
1941	74.085	97	55.000	84	742	86
1942	79.551	104	62.000	94	779	90
1943	68.482	90	52.000	79	759	88
1944	77.683	102	61.387	93	790	91
1945	98.049	128	69.599	106	709	82
1946	123.248	162	97.952	149	794	92

3.1.1.2. Tuz İnhisarı

1 Haziran 1927 tarihinde merkezi Ankara'da olmak üzere Tuz İnhisarı Umumi Müdüriyeti kuruldu. Deniz, göl, kaya tuzu üretimi, satışı ve ihracı devlet tekeli altına alındı. Tuzlalarda satış fiyatını devlet belirlerken sonrasına karışmadı. Türkiye'de tuz üretimi Çankırı, Oltu, Hacıbektaş, Sekili gibi yerlerde yapılırken En önemli tuz yatağı İzmir Çamaltı'ndaydı²⁷. Tuz, önemli bir ihrac maddesiydi²⁸. Bu dönemde tuz ile ilgili olarak yapılan yasal düzenlemeler, tuzlalardaki tuz fiyatlarının dönemin koşullarına göre artırılması amacıyla gerçekleştirildi. Fakat bu düzenlemeler birtakım tepkileri de beraberinde getirdi²⁹. 11 Aralık 1936 tarihli 3078 sayılı kanun ile tuz fiyatlarına zam yapılması gündeme geldi ve mecliste yine birtakım tartışmalara sebep oldu. Tartışma sonrasında tuz fiyatları indirildi ve bu sayede 1936 yılında % 23,66, 1937 yılında %29,11 oranında satışlar arttı³⁰. Küçük tuz kaynakları sadece yakın çevresine yönelik üretim yapıyordu. İşletilmesi açısından bu yöntemin tasarruflu olmamasına rağmen, o bölgelerde yaşayanların tuz ihtiyacının karşılanmasında, yine ulaşım güçlükleri nedeniyle, yerinde üretim inhisarlar açısından daha düşük maliyetli bir yöntem olduğundan ve inhisar idaresinin her yerde satış için depo, dükkân kuracak gücü olmadığından satış inhisarını üzerine almadı³¹.

3.1.2. Yabancı Sermayeli İnhisarlar

1923-1931 arası kurulan anonim şirketlerin 71 Milyon TL değerindeki ödenmiş sermayenin % 43'ü yabancı sermaye katımlı şirketlere aitti³². İnhisar idaresinin bünyesinde bulunan Türk anonim şirketlerin birçoğunda yabancı

27 Maden Mühendisi Evinsel, "Kaya Tuzu" *İstihbarat Bülteni*, C. 6, S.94, 1 Şubat 1937, s.778.

28 İnan, Afet, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s.s.209-210.

29 Kuruç, a.g.e, s.s.231-232.

30 "Tuz İstihsal ve Satışında İnkışaf" *İstihbarat Bülteni*, C.6, S. 102, Ekim 1938, s.1322.

31 Doğruel, a.g.e, s.165.

32 Tezel, S. Yahya, *Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

sermaye bulunmaktaydı³³. İnhisarlarda yabancı sermaye bulunmasının yanı sıra Milli Mücadele’de emperyalizme ve sömürgeciliğe karşı savaştıklarını beyan eden asker, bürokrat, siyasetçiler anonim şirketlerin ortağı ya da yönetim kurulu üyesiydi³⁴. Şevket Süreyya Aydemir bu durumu şöyle tanımlamıştır:

*“Hemen hiçbiri iş âleminden gelmeyen, hemen hepsi de eski mücadele günlerinin asker, idareci yahut siyasetçi elemanları arasında türeyen bazı insanların yeni devrin iktisadi işlerini ve imkânlarını, az çok maskeli şekillerde, fakat daima Devlet’in Nüfuzuna dayanarak kendi menfaatlerine kullanma çabaları...”*³⁵

3.1.2.1. Kibrit İnhisarı

Kibrit ve Çakmak İnhisarı Cumhuriyetten önce de yabancıların elindeydi³⁶. Cumhuriyetin ilanından sonra 30 Nisan 1924 tarihli ve 490 numaralı Muvazene-i Umumiye Kanununun sekizinci maddesiyle kibrit imal, ithal ve satışı devlet inhisarı altına alındı³⁷. Maliye Bakanlığının inhisarı devretmek için verdiği ilana başvuran Belçikalı şirketin teklifi kabul edildi. 8 Aralık 1924 tarihinde imzalanan sözleşme ile Ozin Şirketine verilen kibrit tekeli uygulamak üzere, Monsieur-R. de Bodt tarafından Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş 18 Ocak 1925 tarihinde kuruldu. Şirketin sermayesi 600.000 TL iken 1927 de 1.200.000 TL’ye çıktı. Şirketin %50.57’si yabancılara aitti³⁸. Yirmi beş bin sandıktan fazla satılacak kibritler gelirinin yüzde sekseni Hükümete aitti³⁹. 19.6.1924 tarihli Muvazene-i Umumiye Kanununa göre 1 Mart 1925’ten itibaren tüccarın elindeki kibritlere karşılığı ödenerek el koyuldu⁴⁰.

Şirket, sözleşmeye göre kibrit fabrikası yapacak, fabrika yapılana kadar kibrit ithali işini yürütecekti. Fakat yapılan fabrika çöktü, Belçika şirketi yeni fabrika da kurmadı. 1929 yılında 1503 sayılı kanun ile kibrit, çakmak ve suni çakmak taşları imal, ithal ve satışı, devlet tekrar tekeline alındı⁴¹. 1930 yılında 1722 sayılı kanun ile kibrit ve çakmak inhisarı işletmesi The American-Turkish Investment Corporation şirketine devredildi. 25 yıllık süre ile işletme imtiyazı elde eden şirket, buna karşılık Türk Hükümetine yüzde 6,5 faiz ve 25 yıl vade ile 10 Milyon altın dolarlık bir kredi açtı⁴². Amerikan şirketi bu antlaşma ile iki yıl içinde İstanbul’da bir kibrit fabrikası kuracak ve her yıl devlete 1.750.000

33 Yabancı sermayeli inhisar şirketlerinin toplam 6.200.000 liralık sermayesi bulunmaktaydı. Ökçün, Gündüz, 1920-19230 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye, Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No 82, Ankara, 1997, s.109.

34 Boratav, a.g.e, s.99-100.

35 Timur, a.g.e, s.87.

36 Kuruç, a.g.e, s.92.

37 TBMM, Z-C, 19 Nisan 1928, C.3, s.167.

38 Ökçün, a.g.e, s.51.

39 TBMM, Z-C, 19 Nisan 1928, d.3 C.3, s.167.

40 TBMM, Z-C, 19 Haziran 1924, d.2, C.8/1, s.862.

41 Doğruel, a.g.e, s.s.148-149.

42 BCA, Sayı: 9555, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 12.42..2.

lira ödeyecekti⁴³. Türkiye Amerikan şirketinin iflas etmesi ve başkanının ölmesi sebebiyle kredinin 8,5 milyon dolarlık kısmını kullanabildi. Amerikan şirketinin kibrit tekeline, imtiyaz süresi dolmadan 1943 yılında son verildi⁴⁴. Merkez Bankası'nın kuruluş sermayesinin önemli bir kısmı bu inhisardan alınan kredi oluşturdu.

3.1.2.2. Barut ve Mevadd-ı İnfilakiye İnhisarı Türk Anonim Şirketi

1925 yılı bütçe kanunu ile patlayıcı maddeleri kapsayan inhisar kuruldu. Yönetmeliğe göre ihaleyi alan şirket hükümetin belirleyeceği yerde en geç fabrika kurmaya ve en geç üç yıl içinde üretime başlaması gerekmektedir. Bu çerçevede kurulacak tesisleri şirket otuz yıl sonra hazineye devredecekti. Maliye Bakanlığı şirketin sermayesine %50 oranında girecek ve inhisarın içine giren maddelerin azami satış fiyatını da tespit edecekti⁴⁵. Hükümet ile İbrahim Beyzade Lütfü Bey ve ortakları arasında imzalanan 7 Eylül 1926 tarihli inhisar işletme sözleşmesi uyarınca Türkiye'de Barut ve İnfalak Maddeleri İnhisarı'nın işletilmesi İbrahim Beyzade Lütfü Bey ve ortaklarına ihale edildi. Şirket hükümet adına Maliye Vekili Abdülhalik Bey, İbrahim Beyzade Lütfü Bey ve ortakları, merkezi Paris'te bulunan The Oriental Industrial Monopolies Holding şirketi, merkezi Paris'te bulunan Explosif Minelit Fransız Şirketi ve merkezi Paris'te bulunan I'Azotte François şirketi tarafından, Bakanlar Kurulunun 23 Ocak 1927 tarihli kararı ile kuruldu⁴⁶. İnhisar şirketinin Sermayesi 1.500.000 TL idi. Bu sermayenin 740.000 Lirası Fransız grubun, 10.000 aracılık ettiği için İbrahim Beyzade Lütfü Bey 750.000 Lirası ise hazineye aitti⁴⁷. Yani şirketin %50,66'sı Türklere, %49,34'ü de yabancılara aitti. Şirket taahhütlerini yerine getiremediğinden 1932 yılında hükümet tarafından doğrudan yönetilmeye başlandı⁴⁸ sonra ise Revolver ve Av Fişenkleri Türk Anonim Şirketi ile birlikte 1934 yılında tasfiye edildi⁴⁹.

3.1.2.3. Revolver ve Av Fişenkleri Türk Anonim Şirketi

Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü'nün 1924 yılı bütçe kanunu ile 1925 yılı Muvazene-i Umumiye Kanununun 52. maddesi uyarınca her nevi revolver ve av fişekleri, av havanı, kapsül, plastorya imali devlet inhisarı altına alındı⁵⁰. Hükümet ile İbrahim Beyzade Lütfü Bey ve ortakları arasında imzalanan 2 Haziran 1926 tarihli işletme sözleşmesi ile göre her nevi revolver ve av fişekleri

43 Derin, Haldun, *Türkiye'de Devletçilik*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1940, s.134.

44 Doğruel, *a.g.e.*, s.149.

45 Boratav, *a.g.e.*, s.s.125-126.

46 Ökçün, *a.g.e.*, s.s.53-54.

47 Boratav, *a.g.e.*, s.47.

48 İnan, *a.g.e.*, s.s.211-212.

49 General Asım, "Barut İnhisarı Hakkında Malumat" *İstihbarat Bülteni*, C. 6, S.96, 1 Nisan 1937, s.821.

50 Boratav, *a.g.e.*, s.125-126.

İnhisarının işletilmesi İbrahim Beyzade Lütfü Bey ve ortaklarına ihale edildi. İmtiyaz süresi otuz yıldır ve orduda kullanılan revolver ve fişek bu inhisarın alanı dışındaydı. Şirketin kurucuları Barut ve Mevadd-ı İnfilakiye İnhisarı Türk Anonim Şirketi'nin kurucuları ile aynıdır. Şirketin sermayesi 1.500.000 TL'dir. Sermayenin % 50.66'si Türklere, % 49.34'ii de yabancılara aitti⁵¹.

1929 yılında İbrahim Bey hisselerini diğer barut şirketindeki hisseleri ile beraber Fransızlara sattı. Ortaklığın tasfiye işlemleri yapılırken ortaklar arasında yapılan harcamalar konusunda anlaşmazlıklar çıktı. Konu hakem heyetine götürüldü. Daha sonra durum bir vatandaş tarafından Adliye Bakanlığına şikâyet edildi. Bakan Mahmut Esat Bey soruşturma açtı⁵². Rüşvet davası kovuşturması sonucunda İbrahim Bey ve yabancı ortakları işlemelere fesat karıştırmak ve devlet memurlarına rüşvet vermekten suçlu bulundu⁵³. Bu olay basında geniş yankı buldu gazeteler bu rüşvet olayına Maliye Bakanı dâhil büyük memurların da karıştığını iddia etti⁵⁴. Şirket, Barut ve Mevadd-ı İnfilakiye İnhisarı Türk Anonim Şirketi ile birlikte taahhütlerini yerine getiremediğini 1931 yılında ilan etti⁵⁵. 1932 yılında hükümet tarafından doğrudan yönetilmeye başlandı⁵⁶. Sonrasında İnhisarlar ve Askeri Fabrikalar Umum müdürlüğü bünyesine girerek tasfiye oldu⁵⁷.

3.1.2.4. İspirto ve İspirtolu İçkileri İnhisarı

Osmanlı döneminden beri alkollü içeceklerin üretimi, vergi denetimi altında çalışan çok sayıda küçük işletme tarafından gerçekleştiriliyordu. Milli Mücadele sırasında 14 Eylül 1920 tarihinde Men-i Müskirat Kanunu ile alkol yasaklanmıştı⁵⁸. 1924 yılında içki yasağı kaldırıldı. Cumhuriyet döneminde alkollü içkileri devlet tekeli altına alınması 22 Mart 1926 tarihinde kabul edilen yasa ile gerçekleşti. İspirto ve Meşrubatı Kûuliye İnhisarı Hakkında Kanun başlığını taşıyan bu yasanın birinci maddesinde Türkiye Cumhuriyeti içinde ispartolar ve meşrubatı şarap, bira ve her nevi likör de dâhil üretimi, ithalatı ve satışının hükümet tekeli altında olduğu belirtildi. Yasaya göre Osmanlıdan kalan küçük çapta işletmeler dışında bir fabrika olmadığı için idare iki yıl içinde senede üç milyon kilo isparto üretebilecek kapasitede fabrikalar kurması, beş yıl içinde ise idarenin üretim kapasitesi ülke ihtiyacını karşılayacak hale gelmesi hedeflendi. Mevcut bulunan imalathaneler devletleştirildi. Yeni içki

51 Ökçün, *a.g.e.*, s.54.

52 *Hâkimiyet-i Milliye*, 13 Kasım 1930

53 Halıcı, Şaduman, *Yeni Türkiye Devleti'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004, s.342.

54 *Cumhuriyet*, 3 ağustos 1929.

55 *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1931.

56 İnan, *a.g.e.*, s.s.210-211.

57 BCA, Sayı: 9562, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 46.47..16.

58 TBMM, Z-C, d.1, c.2, 15 Eylül 1920, s.334.

imalathanelerinin kurulması da İnhisar İdaresi'nin iznine bağlandı⁵⁹. Hükümet tüm bu haklarını 1 Haziran 1926 tarihli sözleşme ile Türkiye İş Bankası ve Polonyalı Naçelna Organizaçya Pişemislogojelni Rolinçih Poise Şirketi'ne ihale etti. Türkiye İş Bankası ile Naçelna Şirketi tarafından inhisar şirketini Eylül 1926'da kurdu. 2.000.000 TL olan sermayenin % 45'i Hazine'ye aitti. Şirket kaçakçılık nedeniyle sözleşme şartlarını yerine getiremedi. Sözleşme gereği hükümete ödemesi gereken 1.724.720 TL taksiti de zamanında yatıramayınca mahkeme tarafından malları, binaları ve banka hesapları haczedildi. Daha sonra ise mahkeme tarafından şirketin iflasına karar verildi. Şirketin ürettiği rakuların kalitesinin düşüklüğü de tüketicilerin şikâyetine konu olmaktaydı. Bu nedenle kaçak içkiler o kadar çok yaygınlaştı ki, bazı bayiler "kaçaktır" diye sattıkları rakının reklamını yapmaya başladı⁶⁰. Özel şirkete verilen tekel imtiyazının iptal edilmesinden sonra 1 Haziran 1927 tarihinde yürürlüğe giren İspirto ve Meşrubatı Küuliyeye İnhisarının Sureti İdaresi Hakkında Kanun başlıklı yasa ile alkollü içkiler inhisarı tekrar hükümete verildi. 1927 yılı bütçesine 1.000.000 TL özel ödenek konuldu⁶¹. İnhisar İdaresi ispirto işini ele aldıktan sonra diğer inhisarlarda da olduğu gibi fiyatlar yükseldi. 1930 Sanayi Kongresi'nde ispirto ile ilgili olarak fiyatların yüksekliği, ispirto sanayinin iç tüketimi karşılayacak düzeyde olmayışı, sermayenin yetersizliği ve kredi yokluğundan yakınıldı. Çözüm olarak banka kredilerinin kolaylaştırılması, borçların taksitlendirilmesi ve inhisar vergisinin indirilmesi istendi⁶². 8 Haziran 1942 tarihinde "İspirto ve ispirtolu İçkiler İnhisarı Kanunu" adlı yasa ile her türlü içkinin yapılması, ithalatı ve satılması hükümet tekeline alındı⁶³. İstisna olarak her türlü şarap ve meyve şaraplarının üretimi ve satışı, viski ve tabii köpüren şarapların ithalatı ve yurtiçinde satışı ise serbest bırakıldı. Daha sonraki yıllarda şarap ve viski ithalatı diğer alkollü içkilerde olduğu gibi İnhisar İdaresi'nin sorumluluğuna ve denetimine bırakıldı⁶⁴.

3.2. Yasal-İdari İnhisarlar

Bu tür inhisarlar özellikle tek parti döneminde ve o dönemin Dünya konjonktüründe doğal tekel olarak karşılanan uygulamalardır. Bu tekeller arasında PTT, TCDD, Devlet Hava Yolları, Milli Piyango, Milli Reasürans İnhisarı, Radyo, İstanbul, İzmir, Mersin ve Trabzon Liman İnhisarları bulunmaktadır. Çalışmada konu gereği isminde inhisar geçen kurumlar ele alındı.

59 Doğruel, *a.g.e.*, s.s.144-145.

60 Doğruel, *a.g.e.*, s.s.145-146.

61 Doğruel, *a.g.e.*, s.146.

62 Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi, *1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar*, Ankara Sanayi Odası, Ankara, 2008, s.257.

63 TBMM, Z-C, d.6, C.26, 8 Haziran 1942, s.99.

64 TBMM, Z-C, d.6, C.26 8 Haziran 1942, s.99.

3.2.1. Liman İnhisarları

1925'te devlet inhisarında bulunan İstanbul, İzmir, Trabzon ve Mersin limanlarının işletilmesi, devlet politikasının genel yapısına uygun olarak, yerel yönetimlerin kontrolündeki anonim şirketlere devredildi⁶⁵. Cumhuriyet döneminde inhisarların genel anlamda kuruluş amacını yansıtan 1930 yılında bir komisyon tarafından hazırlanan "*Liman İnhisarları ve Yaptıkları İşler, Liman İnhisarlarının Teşekkülü Sebebi*" isimli rapora göre; limanların inhisar altına alınmasının sebebi liman işlerinin gayri Müslimlerin elinde olması, mevcut düzenin başkalarının elinde tekel oluşturduğundan kendilerince fiyat belirlemeleri, İstanbul İktisat Komisyonunun dönemin Başbakanı Fethi Bey'e sundukları rapor⁶⁶, Milli Türk Ticaret Birliği'nin faaliyetleri⁶⁷, Antrepo yetersizliği, limana gelen malların zarara uğratılması ve kimsenin sahip çıkmaması gibi sebepler oluşturdu⁶⁸. 1932 yılında yayınlanan Al-i İktisat Meclisi liman raporuna göre Türkiye'de liman tanımına⁶⁹ uyan İstanbul, İzmir, Mersin, Trabzon, Samsun ve Ereğli limanları olmak üzere altı adet liman bulunmaktaydı⁷⁰.

3.2.1.1. İstanbul Liman İnhisarı

İstanbul Limanı 26 Temmuz 1925 yılında millileştirildi⁷¹. İstanbul Liman İşleri İnhisarı T.A.Ş. kuruldu ve bu şirket İstanbul limanında gemilere tatlı su verme, kömür verme, ticari eşyanın tahmil ve tahliyesi, kılavuzluk, dalgıçlık ve tahlisiye işlerini devraldı⁷². Doğan Avcıoğlu'na göre liman inhisar altına alınmadan önce 10.000 lira sermayeli bir nevi naylon şirket kuruldu ve meclisteki bağlantılar yani ortaklar sayesinde İstanbul limanının birtakım işleri bu şirkete devredildi⁷³. Liman inhisar altına alındıktan sonra mavnacılar grev yaptı. Grevi engellemeye çalışan polisleri hamallar denize attı. Acentalara göre bölümlere ayrılmış Türk Liman Şirketi'nin çalışanları Türkleştirildi. Başlangıçta şirketin sermayesi devletten elde ettiği imtiyazdı. İşe, gemilere su verme işinden başlandı. o dönemde gemilere suyu, iki Rum ve bir Türk firması vermekteydi. Türk firması ile anlaşıldı ve firma eskisi gibi gemilere su sağlamaya devam edecek, yalnız kanunen bu işi tekelinde tutan Liman Şirketi'ne yüzde 20 pay verecekti. Şirket, bu yoldan, hiçbir külfet yüklenmeden, günde 100-150 lira

65 Boratav, a.g.e, s.48.

66 İstanbul Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi, 12 Ağustos 1934 Pazar Günü Fevkalade Toplanan Hissedarlar Umumi Heyetine Verilen Meclisi İdare Raporu, Gazetecilik ve Matbaacılık T.A.Ş, İstanbul, 1934, s.s.7-8.

67 Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni, Cilt I*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1996, s.402.

68 BCA, Dosya: 1619, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 156.98..9.

69 BCA, Dosya: 2312, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 27.153..2. s.3.

70 Al-i İktisat Meclisi Liman Raporu, BCA, Dosya: 2312, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 27.153..2. s.3.

71 Boratav, a.g.e, s.48.

72 Toprak, Zafer, *Sümerbank*, Creative Yayıncılık, İstanbul, 1988, s.23.

73 Avcıoğlu, a.g.e, s.s.400-402.

gelir elde etti⁷⁴. Gemilere kömür yükleme işi ise Kuruçeşme ve Ortaköy'de büyük kömür depoları bulunan gayri Müslimlerin elindeydi. Kömürler bu depolardan mavnalara yüklenip vapurlara ulaştırılmaktaydı. Ahmet Hamdi, gemilere kömür yükleyen en büyük tüccar Kozez ile anlaştı. Anlaşmaya göre Kozez, eskisi gibi çalışacak, ama Liman Şirketi % 15 kar payı alacaktı⁷⁵. İstanbul Limanının durumunu, Yunanistan'ın Pire Limanı ile karşılaştıran Manchester Guardian gazetesinin 23 Mayıs 1929 tarihli nüshasında şunlar yazılıydı:

“Nisan ayındaki nüshalarımızdan birinde Yunanistan'ın Pire Limanında mensucat havi sandıkların muhteviyatından mühim sirkatler vuku bulmakta olduğunu bunun önüne geçilemediğini ve bütün tüccarla sigorta şirketlerinin bu halden şikâyetçi olduğunu yazmıştık. İstanbul limanında ise son seneler zarfında bu hususta büyük bir eseri salah görülmeğe başlamıştır limanda son üç senedir sıkı bir zaptu rapı mevcut olduğu gibi inhisar halinde işletilmekte olan liman işleri de mesaisinde eyi bir intizam göstermeğe başlamıştır. Hakikaten yüksek olan tahmil ve tahliye ücretlerinin indirilmesi için uğraşılmaktadır. Aktarma edilecek mallar için liman şirketi büyük bir teshilat göstermekte ve alınan ücret haddi asgaride bulunmaktadır. İstanbul limanına vasıl olan bir çok avariye ve rezevalı mallar tahliyede zarara uğramış olmayıp bilakis yolda veyahut başka limanlarda zarar görmüş mallardır. Ahvalin büyük bir eseri salah göstermekte olduğunu İstanbul'da bulunan bir çok ecnebi acentalardan almakta olduğumu mektuplar da ispat etmektedir”⁷⁶.

İstanbul Rıhtım Dok ve Antrepo Şirketi ile İstanbul Liman İşleri İnhisarı T.A.Ş. kendi bünyesinde bulunan işleri 1934 yılı sonuna kadar yürüttü. 1933 senesinde her iki teşekkül hükümet tarafından satın alınarak Maliye Bakanlığına bağlı yeni kurulan İstanbul Liman İşleri Müdürlüğüne devredildi⁷⁷.

3.2.1.2. Mersin Liman İnhisarı

Mersin Limanı, Fransız işgali döneminde Gruenblat Şirketi tarafından işletildi⁷⁸. Mersin Liman İnhisarı, 27 Mayıs 1927'de Ticaret Vekâleti tarafından, 30 yıllığına Mersin Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi'ne verildi⁷⁹. Mersin Liman İnhisarı Türk Anonim Şirketi, yaklaşık 15 yıllık işletmesi süresince sadece liman hizmetlerini yerine getirmekle beraber iskelelerin onarılması ve ticarete yaşanan sorunları gidermek için kurumlar arası bağlantıları da yaptı ve Liman

74 Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları, Cilt I, Yayına Hazırlayan, Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2007, s.208.

75 Avcıoğlu, a.g.e, s.407.

76 BCA, Dosya: A1,Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 1.5..4.

77 Boratav, Korkut, “Türkiye’de Devletçilik” Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C.II, İletişim Yay., s.415; “İstanbul Limanının Tarihçesi” <http://www.tdi.com.tr/?s=icerikDetay&icerikId=118> Son Erişim: 04.08.2011.

78 Mersin Limanı, Nafia Vekâleti, Demiryolları ve Limanlar İnşaat Reisliği, Ankara, 1954, s.4.

79 Durak, Selçuk, 1929 Dünya Ekonomik Buhranının Mersin Limanı Üzerindeki Etkileri, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Mersin, 2006, s.75.

Şirketi'nin çalışmaları, Mersin limanından yapılan ticaretin daha düzenli hale gelmesini sağladı⁸⁰. Mecliste yapılan görüşmelerde limanın geliştirilmesi için birçok proje yapıldı ve bütçe ayrıldı fakat hayata geçirilemedi⁸¹. Mersin Liman İnhisarı Türk Anonim Şirketi, kurulduğu ilk dönemlerde liman hizmetlerinin yerine getirmede çeşitli sıkıntılar yaşadı. İskelelerin onarımı, liman nakliye araçlarının çoğaltılması, transit liman yapılabilmesi için depoların yapılması, personelin durumunun iyileştirilmesi vb. birçok konuda önemli çalışmalar yapıldı. Mersin Limanı'nın açık ve her türlü tehlikeye maruz bir liman olmasına rağmen yükleme-boşaltma ücretleri Suriye, Beyrut ve Mısır limanlardan ucuz tutuldu. Liman İnhisar Şirketi, kurulduğu 1929 yılından Devlet Demiryolları'na devredildiği 1942 yılına kadar limanı teknik, vasıta ve iskeleler açısından nispeten iyi hale getirildi⁸². Şirketin, liman hizmetlerini 30 yıllığına yerine getirmesi kararlaştırılmışsa da 1942 yılı sonunda tüm hakları, Devlet Demiryolları tarafından satın alındı.

3.2.1.3. İzmir Liman İnhisarı

Kurtuluş Savaşı'nın ardından millileştirilen İzmir Limanı İşletmeciliği, Uşakizade Muammer Bey tarafından devralındı ve bu durum 1925 yılına kadar devam etti⁸³. 30 Haziran 1925 tarihli imtiyaz sözleşmesi ile yükleme, boşaltma, kılavuzluk, dalgıçlık, vapurlara tatlı su verme ve körfez dâhilinde vapur işletmesi İzmir Liman ve Körfez İşletmesine devredildi⁸⁴. Şirket Uzunada, Mordoğan ve Karaburun iskeleleri inşa etti. Şirketin artan ihracat ve ithalat için yeterli gelmediği zamanla görüldü. 1929 yılında tüccarlar Tahmil ve Tahliye Şirketine ait şatların yetersizliğinden, işçiler ise ücretlerinden şikâyet etti⁸⁵. 21 Şubat 1935 tarihinde toplanan şirketin ortakları, tasfiye kararını aldı ve işten ayrılacaklara 71.345 TL tazminat verildi, yeni şirkette devam edecek olanlara ise bu tazminat verilmedi⁸⁶. Sonrasında 1932 yılında Hükümet şirketi satın aldı ve Maliye Bakanlığına bağlandı.

3.2.1.4. Trabzon Liman İnhisarı

17 Temmuz 1925'te 50.000 lira sermaye ile Trabzon Liman İşleri İnhisarı Türk anonim şirketi (T.A.Ş) kuruldu⁸⁷. Limanın yapılması konusu 1925 yılında Meclis Genel Kurulunda görüşüldü ve limanın yapılması kararı alındı.

80 A.g.t, s.76.

81 TBMM, Z-C, Devre 2, C.17, s.598-601; Mutlu, Yücel, N., *Bayındırlık Bakanlığı Tarihi 1920-1988*, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, Ankara, 1989, s.66.

82 Durak, a.g.t, s.77.

83 <http://www.tdi.com.tr/?s=icerikDetay&icerikId=142> Son Erişim: 08.04.2011.

84 Karabulut, Umut, *Ticari Açından İzmir Limanı 1923-1929*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İzmir, 2003, s.94.

85 *Ahenk*, 19 Ağustos 1929; Besim, Zeynel, "Liman İnhisarı Etrafında" *Hizmet* 27 Kasım 1930.

86 *Anadolu*, 27 Şubat 1935.

87 Ökçün, a.g.e, s.103.

Alınan bu karara rağmen, gerek limanın yapılabilmesi için gereken paranın bulunamaması, gerekse keşfinin bitirilememesi sebebiyle diğer limanlar gibi 1929 yılına kadar Trabzon Limanının yapımıyla ilgili herhangi bir gelişme olmadı. TBMM, 1929 yılında, limanın geliştirilmesi için bütçe ayrıldı fakat dünyadaki ekonomik buhranın etkilerini azaltmak açısından alınan tasarruf tedbirleri neticesi yatırımlar durduruldu⁸⁸. Trabzon Liman İşleri İnhisarı T.A.Ş. kendi bünyesinde bulunan işleri 1934 yılı sonuna kadar yürüttü. 1934 yılında diğer İnhisar Limanları gibi hükümet tarafından satın alınarak Maliye Vekâletine bağlı yeni kurulan Liman İşleri Umum Müdürlüğüne devredildi.

3.2.2. Mükerrer Sigorta İnhisarı

Türkiye’de 1920’lerde tam olarak milli denilebilecek bir sigorta şirketi bulunmamaktaydı. Anadolu Sigorta ise Union Sigorta’nın etkisi altındaydı. Sigortacılığın %90’ı merkezi dışarıda olan yabancı şirketlerin elinde bulunuyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında yeterli kanun düzenlemesi olmadığından sigorta yaptıran kişiye keyfi uygulamalarla çeşitli zorluklar çıkartılıyor ve tazminat ödemeleri geciktiriliyordu. Böyle bir ortamda sigortacılığı yabancıların elinden almak için hükümet harekete geçti. Böylece sigortacılık alanında sürekli dışa akan veya akması muhtemel olan döviz yurt içinde kalacak, hazineye ek gelir sağlanacak ve Türk sigortacılığı gelişecekti⁸⁹.

1918 yılında Union de Paris, Türk kanunlarına uygun olarak İttihad-ı Milli Şirketi’ni kurdu. 1925 yılında Union sigorta, İttihad-ı Milli, İş Bankası ile birlikte, Anadolu Sigorta Şirketi’ni oluşturdu. Bu şirketin, şartlar eşit olduğu takdirde devlet sigortalarının tercihen ona verilmesi gibi önemli bir imtiyazı vardı. Şirketin Genel Müdürü, Bayar’ın oğluydu⁹⁰. Yerli sigorta şirketleri, küçük sigortalarla uğraşırken büyük işleri yabancı sigorta şirketlerine devretmekteydi. O tarihlerde sigorta sebebiyle her yıl net 4 milyon lira dışarıya gitmekteydi. İş Bankası’nın nüfuzuna dayanılarak, önce 1160 sayılı Mükerrer Sigorta İnhisar Kanunu çıkarıldı⁹¹. Kanuna göre, Türkiye’de sigorta işleri yapan yerli ve yabancı şirketler, reasüransa (ikili sigorta) verdikleri sigorta miktarının belli bir kısmını içeride sigorta ettirme zorundaydı. Kanunun 4. maddesine göre, devletin kurduğu reasürans inhisarının işletilmesi 25 yıl süreyle, %60 hissesi Türklerin elinde bulunan ve yalnızca reasürans ile uğraşacak olan 1 milyon sermayeli bir anonim şirkete bırakacaktı⁹².

İş Bankası, Ticaret Bakanlığı ile 26 Mart 1929 tarihinde bir sözleşme imzalandı. Sözleşmeye göre, İş Bankası, kanunda öngörülen şartlara uygun, 1

88 Mutlu, *a.g.e.*, s.66.

89 Ekener, Haşim, *Türkiye’de Mükerrer Sigorta Sorunu ve Vesaiiki ile Reasürans Davası*, Kaya Basımevi, İstanbul, 1974, s. 24-26.

90 *a.g.e.* s. 25.

91 BKA, Sayı: 7720, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 2.16..30.

92 Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 413.

milyon lira sermayeli bir Milli Reasürans T.A.Ş. kurdu. Bu şirket, her cins sigorta için 15 yıl süreyle reasürans inhisarına sahip oldu. Sigorta şirketleri, Türkiye’de her çeşit sigorta miktarının yüzde 50’sini İnhisara vermekle yükümlüydü. Şirketin karının %30’u devlete aitti⁹³. Böylece Tek parti döneminde 1920’lerde mevcut olan yabancıların egemenliği son buldu. Piyasanın %85’i Türk sigorta şirketlerinin eline geçti⁹⁴.

3.3. Dış Ticaret İnhisarları

Türkiye’de dış ticaret inhisarları yurt içinde üretimi yapılamayan ya da az miktarda bulunan ürünlerin ithalat karını devlete bırakılması ve yurt içindeki inhisarları korumak amacıyla yapıldı. İnhisar aynı zamanda yurt içinde üretilen ancak dışarıdan gelebilecek ürünler ile rekabet edemeyeceği kanısıyla yerli sermayeyi korumak ve kollamak amacı da gütmekteydi. Bu bağlamda ispirto, oyun kâğıtları (çocuklar için olanlar haricinde), tartı aletleri, barut ve mamulleri, tuz, kibrit, birtakım kimyevi ve sıhhi ilaçlar, telsiz ve telgraf makineleri, afyon ve uyuşturucu maddeler, tütün ve tütün mamullerinin özel izinler dışında ithal etmek yasaklandı⁹⁵. Yurtiçinde çıkarılması büyük masraflara sebep olan ama 20. Yüzyılın olmazsa olmaz yeraltı kaynağı petrol, yine yurt sınırları içinde üretimi olan fakat tüm ülkeye yetmeyen şeker, çay ve kahve (1946’da) ithalatını devlet şirketler aracılığı ile inhisarına aldı.

3.3.1. Petrol İnhisarı

Osmanlı Devleti birçok bakımdan yarı sömürge olduğu gibi petrol konusunda da bu konumunu aşamadı⁹⁶. Cumhuriyet ile birlikte petrol ruhsatlarının birçoğu iptal edildi ve yurt dışından uzman getirildi. 1926 yılında Romanya petrol kanunu esas alınarak hükümet 792 numaralı Şeker, Petrol ve Benzin Kanunu’nu çıkardı. Kanuna göre Türkiye sınırları içerisinde bütün ve petrol ve benzeri madenlerin çıkarılması ve işletilmesi hakkı Maadin Kanunu’na tâbi olmak üzere hükümete verildi⁹⁷. Fakat hükümet bu hakkını irili ufaklı birkaç şirkete vermekten başka 1933 yılına kadar somut bir şey yapamadı⁹⁸. Türkiye petrol gereksinmesini yurt dışından SSCB, Standart Oil, Etoile Roumaine, Shell’den sağladı⁹⁹. Petrol İnhisarını ise 1926 petrol kanunu ile başlatabiliriz. Petrol ve

93 Ekener, *a.g.e*, s. 44.

94 *A.g.e*, s.44.

95 *Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti Müfettişlerinin Haziran 1939’da Ankara’da Yaptıkları Toplantıya Dair Raporlar*, T.C Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti Neşriyatı, Ankara Devlet Matbaası, Ankara, 1939, s.s.829-831.

96 Öztel, *a.g.t*, s.163.

97 Lokman, Kemal, *Cumhuriyetin 50. Yılında Petrol Endüstrimizin Durumu*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1974, s.s.3-4.

98 Cevat E. Taşman “Türkiye’de Petrolün Tarihçesi” http://www.mta.gov.tr/mta_web/kutuphane/mtadergi/39_4.pdf s.17. Son Erişim: 25.04.2011.

99 Kuruç, *a.g.e*, s.181.

benzin ithal etmek yalnızca Hükümet'in tekelinde oldu. Kanuna hükümet göre bütün vergilerin dâhil olduğu masraflara kilo başına sekiz kuruş ilave ederek petrol ve benzini bayilere sattı¹⁰⁰. 1933 yılında Petrol Arama ve İşletme İdaresi kuruldu. Petrol arama çalışmaları bu kurum ile Maden Tetkik Arama Kurumu arasında paylaşıldı. 1947 yılına kadar çeşitli birçok bölgede petrol arandı. Fakat 1947 yılında Raman 8 adlı kuyunun sondajına kadar petrol çıkarılmadı¹⁰¹. Yurt içinde üretilen petrolün satışı ise serbestti. Bu ithalat inhisarını hükümet daha sonra Amerikan Standart Oil Şirketine bıraktı¹⁰². Standart Oil bu görevini 1941 yılında petrol ofisine devretti¹⁰³. Cumhuriyet döneminin ilk 10 yılında yaklaşık 830 bin ton petrol ürünü ithal edip ve karşılığında 71.347.822 lira ödedi. Bu rakam aynı dönemde gerçekleşen 376.610.000 liralık ticaret açığının %19'unu, toplam ithalatın ise %4'ünü teşkil etmekteydi¹⁰⁴.

3.3.2. Şeker İnhisarı

5 Nisan 1925'te çıkarılan Şeker Kanunu ile göre, şeker fabrikası kurmak ve işletmek için hükümet izni getirildi. Ticaret Bakanlığı'nın göstereceği bölgeler içinde kurulmak şartıyla şeker fabrikalarına yirmi beş yıl süreyle yer verildi. Hükümetin özel yetkiyle vereceği teşvik unsurlarına ek olarak, fabrikalar Osmanlı döneminden kalan 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun imtiyaz ve muafiyetlerinden yararlandı. Bunların yanı sıra üreticiler kanuna göre şeker sekiz yıl süre ile tüketim vergisinden de muaf tutuldu¹⁰⁵. Fabrikaların kuruluşu için gerekli arazi, on-on beş dönüm arasında olmak şartıyla devlet tarafından parasız olarak, hatta gerekirse istimlak edilerek verildi. Fabrikaların ihtiyacı ile ilgili taşımalar, nakliye vergisinden 1/3 nispetinde bir indirim uygulanarak yapıldı. Fabrikalarda çalışanlar ise on yıl süreyle kazanç vergisinden muaf tutuldu¹⁰⁶. 1926 yılında üretime başlayan Uşak ve Alpullu şeker fabrikaları devlet desteği ile kurulan özel şirketlerin elindeydi. Uşak fabrikasını, Sanayi ve Maadin Bankası %30 hisse ve kredi ile destekledi. Baş hissedarları arasında CHP vekilleri bulunan Alpullu fabrikası ise Ziraat Bankası'nın % 10 hisse ve kredi desteğiyle kuruldu. İş Bankası ise %30 hisse ile katıldı¹⁰⁷. Fakat tüm bu teşviklere rağmen fabrikalar tam kapasite ile çalışmadı. Şeker üretimi ile şeker ithalatının aynı gruplarca yürütüldüğü ve şeker şirketlerinin bazı hallerde üretimi kısırak ithalattan yüksek karlar elde etmeyi tercih ettikleri; bazı dönemlerde ise çok yüksek düzeylere çıkarılan gümrük resimlerinin arkasında inhisarcı ve yüksek

100 Boratav, a.g.e, s.123.

101 Lokman, Kemal, *Cumhuriyetin 50. Yılında Petrol Endüstrimizin Durumu*, s.5; Cevat E. Taşman "Türkiye'de Petrolün Tarihçesi" http://www.mta.gov.tr/mta_web/kutuphane/mtadergi/39_4.pdf s.17. Son Erişim: 25.04.2011.

102 Cem, İsmail, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2007, s.245.

103 Akalın, a.g.e, s.109.

104 Lokman, *Türkiye'de Petrol Madenleri*, s.s.81-82.

105 *1930 Sanayi Kongresi*, s. 20.

106 Boratav, a.g.e, s.120.

107 *1930 Sanayi Kongresi*, s.221. Boratav, a.g.e, s.120.

karlar kazanmaya yöneldikleri özellikle SCF başta olmak üzere çeşitli biçimlerde eleştiri konusu oldu¹⁰⁸. Türkiye'nin yıllık şeker tüketimi yıllık ortalama 70.000 ton; Alpullu ve Uşak şeker Fabrikaları'nın üretimi ise yıllık 15.000 ton şekerdi. Yani hükümet dışarıdan 55.000 ton şeker almak zorundaydı¹⁰⁹. 25.01.1926 tarihli 724 sayılı kanun, devleti ithalatta devlet inhisarı dışında kurulmuş fabrikalarda üretilen şekerini satın almaya mecbur tutmaktaydı. Satış fiyatında, ithal edilen şekerin fiyatı esas alınmakta ve bu fiyata gümrük, kamu vergilerinin ve alım, nakliye ve diğer masrafların da eklenmesiyle yeni fiyat tespit edilmekteydi. Böylece yüksek fiyattan alınan şeker piyasaya yüksek fiyattan sürülmekteydi. Şeker ithaline uygulanan bütün gümrük ve tüketim vergilerinin şeker fiyatına fabrikatör payı olarak yansımaya, böylece himayenin doğrudan doğruya fabrikatöre kazanç sağlamasına imkân verdi¹¹⁰. Fabrikalar ve şirket bir türlü kara geçemedi ve 6 Ağustos 1931 tarihinde Uşak şeker fabrikasının tasfiyesine karar verildi ve alacaklarına karşılık Sanayi ve Maadin Bankasına devredildi¹¹¹. Uşak Şeker Fabrikasının kurucusu Nuri Şeker anılarında fabrikasının aslında zarar etmediğini, birtakım bürokratların şirketin aleyhine çalışıp zarar etmiş göstererek fabrikanın tasfiye etmelerini sağladıklarını iddia etmektedir¹¹². Kurucuları arasında Şakir Kesebir, Edirne Vekili Faik Oztrak, Bilecik Vekili İbrahim Çolak ve Şeker Kralı lakaplı Hayri İpar'ın ile dört tüccar ve İş Bankası ile Ziraat Bankası'nın da katılımı ile kurulan Şeker Şirketi ithalat inhisarını aldı. Şeker fabrikalarının üretimi düşük tutularak, ithal malı şekerler tekelden satarak astronomik kazançlar sağladı¹¹³. Devlet 1939'da şeker fabrikalarını kontrolü altına alınca, aynı fabrikaların üretimi bir yılda 42.000 tondan 90.000 tona yükseldi. Bu miktar daha sonra 120 bin tona çıktı¹¹⁴. Petrol ve şeker dışında çay ve kahve de 2 Temmuz 1932 tarihinde "Çay, Şeker ve Kahve İthalatının Bir Elden İdaresi Hakkındaki Kanun" başlıklı yasa ile devlet tarafından tek merkezden ithalatı sağlandı¹¹⁵.

3.4. SCF ve İnhisarlar

1929 Dünya Ekonomik Krizi Türkiye'yi oldukça sarstı. Yeni bir partinin, Meclisteki denetim eksikliğini giderebileceği, ekonomik bir yenilik getirmesi gibi amaçlarla kurulması bu kriz ortamında gündeme geldi.¹¹⁶ Mustafa Kemal,

108 Boratav, *a.g.e.*, ss.119-120.

109 *1930 Sanayi Kongresi*, s.236.

110 Beriş, Hamit Emrah, *Tek Parti Döneminde Devletçilik, Türkiye'de Otartarizmin Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, Liberte Yay., Ankara, 2009, s. 173; Boratav, *a.g.e.*, s.122.

111 Karayaman, Mehmet, *Nuri Şeker ve Uşak Şeker Fabrikasının Kuruluşu*, Uşak Akademik Kitabevi, Uşak, 2010, s.52.

112 *a.g.e.*, ss.172-173.

113 Cem, *a.g.e.*, s.244.

114 Cem, *a.g.e.*, s.244.

115 Kıpıl Ulaş, Uyanık Özgür, *Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)*, Kaynak Yay., İstanbul, 2001, s.139.

116 Yetkin, Çetin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997, s. 94-103.

partinin başına liseden beri tanıdığı Paris Büyükelçisi Fethi Bey'i parti kurmakla görevlendirdi ve SCF 12 Ağustos 1930'da kuruldu¹¹⁷. İsmet Paşa'ya karşı olanlar, tüccar, esnaf, sanayici, CHP, Cumhuriyet ve laik uygulama karşıtları ve demokratlar SCF çatısı altında birleşti¹¹⁸. Parti programında İnhisarlara karşı olunduğu ve liman inhisarlarının kaldırılacağı açıkça belirtildi¹¹⁹. Fethi Bey 7 Eylül 1930 günlü binlerce kişinin katıldığı İzmir mitinginde inhisarlardan liman ve petrol inhisarının kaldırılmasının gerektiğini açıklayarak şunları söyledi:

*"Fırkamız, inhisarlardan halkın zararına ceplerini doldurmak isteyenlerin gayrimeşru hareketlerine karşıdır. Devlet Hazinesi, Liman İnhisarının tesisi için fedakârlık etmiş olduğu halde, İnhisardan hâsil olan fayda tamamen hususi şahıslara terk edilmiştir. Bu inhisardan halkın, esnafın ve tüccarın şikâyet etmesi, fırkamızı bununla iştigale sevk etmiştir"*¹²⁰.

TBMM'nin 2 Ekim 1930 günlü birleşiminde İspirto ve Müskirat inhisarı ile Barut inhisarları Fethi Bey'in eleştirilerine hedef oldu. İnhisarlara yöneltilen eleştiriler hep aynı açıdandı. Fethi Bey'in İzmir konuşmasında da öne sürdüğü gibi inhisarlar kamu için değil özel kişiler yararına çalışmaktaydı¹²¹. Mecliste inhisarlar ile ilgili birçok kez söz düellosu yaşandı. Serbest Fırka, bireylerin devlet eliyle zengin edilmesine yol açan inhisar uygulamalarını şiddetle eleştirdi. Fethi Okyar, devlet sermayesi ile kurulan inhisarlara ve devlet teşebbüslerine özel sermayenin ortak edilmesini ve bunun sonucunda aslan payının özel kişilerin almamasını gerekirse inhisarları devletin üslenmesini savundu¹²². SCF'nin İnhisarlar konusunda yaptığı muhalefet daha sonra ülke ekonomisi devletçilik politikasına geçerken Dünya ekonomik buhranı ile birlikte özel şirketlerin tasfiyesinde etkisi oldu¹²³. Tekellerin hazineye sağladığı gelir, satış ve kar konusunda çelişkili tablolar bulunmaktadır. Bu durumu İnhisarlar kalemlerinin zaman içerisinde sürekli değişmesi nedeniyle açıklayabiliriz Örneğin Şeker ve Şekerli Maddeler, Petrol ve Benzin, Darphane, PTT zaman içerisinde inhisar konusu sayılmışlarsa da; daha sonra vazgeçildi¹²⁴.

117 Timur, *a.g.e*, s. 149.

118 Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, c.1*, İmge Yayınevi, Ankara, 2004, s. 331.

119 Ağaoglu, Ahmet, *Serbest Fırka Hatıraları*, Baha Matbaası İstanbul, 1969, ss. 159-160.

120 Avcıoğlu, *a.g.e*, s. 415.

121 TBMM, Z-C, 2 Ekim 1930, d 3, c 21, s.40.

122 Avcıoğlu, *a.g.e*, s. 415.

123 Akalın, *a.g.e*, s.72.

124 *a.g.e*, s.73.

Tablo II: Tekel Hasılat Kalemleri¹²⁵

Yıllar	Tütün	Tuz	İspirto ve Alkollü İçkiler	Kilbit ve Çakmak	Barut ve Fişek	Petrol ve Benzin	Oyun Kâğıdı	Meskkât ve Darphane	PTT	Şeker ve Şekerli Maddeler
1924	1.080.000	5.486.993	-	-	-	-	-	7.200	4.196.430	-
1925	2.353	10.180.258	-	1.206.598	3.992	-	-	3.992	6.338.849	-
1926	9.728.671	9.214.911	937.982	1.649.165	237.463	4.666.501	-	5.365	5.574.648	3.778.328
1927	18.850.063	8.005.570	3.070.604	3.000.019	3.061.421	13	-	25.060	8.139.326	12.247.592
1928	22.110.145	7.116.887	4.273.819	1.589.173	689.845	5.769.871	31.009	13.485	6.115.085	6.268.172
1929	24.000.000	8.010.000	3.658.825	1.835.000	143.051	3.074.039	17.268	1983	5.734.408	6.237.400
1930	23.500.042	7.653.768	3.302.468	1.530.254	54.287	-	27.075	35.616	5.811.109	-
1931	21.080.008	7.217.616	3.840.000	1.915.196	255.456	-	26.056	-	-	-
1932	22.358.586	6.557.042	8.612.012	1.800.109	115.768	-	50.530	-	-	-
1933	20.100.000	7.200.000	1.964.223	1.800.102	46.891	-	51.555	-	-	-
1934	19.175.602	6.306.093	7.608.534	1.277.283	1.841	-	27.115	-	-	-
1935	30.885.179	-	2.808.209	1.107.139	-	-	.58.160	-	-	-
1936	35.289.776	-	3.350.000	1.216.966	-	-	20.974	-	-	-
1937	34.427.380	-	3.672.640	1.251.656	-	-	63.880	-	-	-
1938	36.802.026	-	3.841.067	1.339.478	-	-	67.760	-	-	-

4. Devletçilik Döneminde İnhisarlar

125 Akalın, a.g.e, s. 74.

1929 krizi ile liberal ekonomik sistemlerin çöküşüne rağmen SSCB'yi etkilememesi Türkiye'nin yüzünü SSCB'nin ekonomik modeline dönmesini beraberinde getirdi. Devletçilik uygulaması başlıca iki açıdan oldu: birincisi devletin kendisinin yatırımlarda bulunması, ikincisi devletin ekonomik yaşamı bazı önlem ve kararlarla yönlendirmesiydi¹²⁶. İnhisarlar ikinci kısma girmektedir.

4.1. Gümrük ve İnhisarlar Bakanlığı'nın Kurulması, Görevleri ve Bünyesine Aldığı İnhisarlar

Dünya ekonomik buhranından önce Maliye Bakanlığı'na bağlı inhisarların özellikle yabancılara verilenlerin başarısız birer girişim olması buhran ile birlikte değişen ekonomik politika ile İnhisarlar idaresinin yeniden şekillendirilmesi, Cumhuriyeti kuran ve yöneten kadrolar için ekonomik, bağımsızlığın sağlanması öncelikli konulardan biriydi. İnhisar altında olan tütün ürünleri ve alkollü içkiler gibi keyif verici ve barut gibi stratejik maddeler ile tuz gibi temel tüketim maddelerinin belirleyici özelliği ise düzenli bir üretim ve dağıtım süreci ile güvenli bir depolamayı gerektirmesiydi. Yurt çapında bu faaliyetlerin, o dönemin koşullarında, tek ve merkezi bir örgütlenme çatısı altında yürütülmesi, vergi getirisi ve ihracatın önemli bir kısmını oluşturması nedeniyle bu dönemde tamamen devletleştirildi. Dünya'da yaşanan ekonomik kriz ve yaklaşan Dünya Savaşı inhisarların yeniden biçimlendirilmesinde etkisi olan birer dış faktördü. İnhisarlar, 21 Aralık 1931'de tasarruf sağlamak ve kaçakçılığı engellemek amacıyla kurulan Gümrük ve İnhisarlar Bakanlığı'na devredildi¹²⁷. Bakanlık bünyesine tuz, tütün, ispirto ve ispirtolu içkiler, barut, av saçması, fişek inhisarlarını aldı¹²⁸. 1930'lu ve 1940'lu yıllarda inhisarların yatırımları çoğunlukla bulunduğu yörenin en önemli, çoğu zaman da ilk tarım dışı ekonomik faaliyeti oldu. Yarattığı yeni istihdam olanakları yanında, çalışanlarının tüketim harcamaları, işletmelerin bazı alımlarını bölgede karşılaması ve taşımacılık işleri nedeniyle bulunduğu bölgede ekonomik canlanmanın itici gücü oldu. Ayrıca, ülkenin en uç köşelerine ulaşan ürünleri ile paraya dayalı ticaretin gelişmesi ve kapalı ekonomilerin ülke ekonomisi ile bütünleşmesine ihmal edilemeyecek bir katkıda bulundu. Tekel'in fabrikaları ve idari binaları Anadolu'nun pek çok yerleşim yerinde en ihtişamlı yapılar olarak varlığını sürdürdü¹²⁹. Hatta 1934 yılında İnhisarlar Umum Müdürlüğü binası uluslararası yarışmada birincilik kazandı. İnhisarlar bu dönemde kamu harcamalarının ve kalkınma planlarının finansmanını sağladı¹³⁰.

126 Boratav, *a.g.e.*, ss.139-140; Nikolai G. Kireev, *20'li, 30'lu Yıllarda Türkiye'de Devletçilik Politikasının Bazı Özellikleri*, X. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım, TTK Basımevi, Ankara, 1994, s.s.3032-3033.

127 *Cumhuriyet*, 29 Aralık 1931; Akalın, *a.g.e.*, s.73; Kuruç, *a.g.e.*, s.391.

128 İnan, *a.g.e.*, s.208.

129 *A.g.e.*, ss.181-182.

130 Kepenek, Yakup, Yentürk Nurhan, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Yay., 1995, s.58.

4.2. Afyon İnhisarı

19. Yüzyılda dünya afyon üretiminin %70'i Osmanlı Devleti sınırlarının içinde gerçekleşmekteydi ve Osmanlı için afyon önemli bir gelir ve ihrac maddesiydi¹³¹. Bu durum Cumhuriyet ilan edildikten sonra da değişmedi. Afyonun fiyatı morfin derecesine göre belirlenmekteydi¹³². Cumhuriyet yönetimi, Osmanlı Devleti'nin özellikle 19. yüzyılda afyon ihracı yoluyla elde ettiği geliri elde etmek istiyordu ama değişen koşullarda, afyon ve diğer uyuşturucu maddelere karşı uluslararası toplumda oluşan ve 20. yüzyıl boyunca giderek artan tepkiler Türkiye'nin afyon satışı yoluyla döviz elde etmesini oldukça zorlaştırdı. Cumhuriyet yıllar boyunca afyon tarımına ilişkin politikalarını dışarıdan gelen baskıların gölgesinde şekillendirmek zorunda kaldı. 1924'te İstanbul ve İzmir'de afyon borsaları kuruldu. Bu borsalar üreticiden çok büyük rağbet gördü ve üretilen afyonun yaklaşık %70'i bu borsalarda alınıp satılmaya başlandı. Üretilen afyon başta Fransa, Hollanda ve A.B.D. olmak üzere birçok ülkeye satılmaktaydı. 24 Aralık 1928'de çıkarılan kanuna göre, tıbbi afyon, ham kokain, morfin, eroin, %20'den fazla morfin %10'dan fazla kokain içeren tüm ilaçların ve esrarın ithali, ihracı, imali ve ülke içindeki satışı Sağlık Bakanlığı denetimi altına alındı. Haşhaştan ham afyon elde edilerek yurtiçi ve yurtdışına satılması ise bu düzenlemenin dışında bırakıldı. Bu düzenlemenin yapılmasının iki nedeni vardı. Başta İstanbul olmak üzere Türkiye'de eroin ve esrar kullanımının önüne geçilmesi ve ABD'nin öncülük ettiği bir grup Batılı ülke afyon üretimi konusunda tedbir alınması konusunda Türkiye üzerinde oluşturduğu baskıydı. 1933 yılında afyonun ihracı ve mamul uyuşturucu maddelerin ithali, imali (biraz da uluslararası baskıyı azaltmak amacıyla) inhisar altına alındı¹³³. Türkiye'de afyon inhisarı diğer inhisarlardan farklı olarak İktisat Bakanlığı bünyesindeydi. Çiftçiyi destekleme amaçlı alınan afyonlar depoları doldurdu fakat pazar bulunamadığı için bu inhisardan zarar edildi¹³⁴. 1938 yılında afyon alımı Toprak Mahsulleri Ofisine devredildi¹³⁵.

4.3. Diğer İnhisarlar

Deniz ulaşımı, ticaretin temel hizmetlerle iç içe yürütüldüğü bir alandı.

131 Erhan, *a.g.e*, ss.34-35.

132 Saka, Reşat, *Uyuşturucu Maddeler, Afyon-Morfin-Eroin-Esrar-Kokain Hakkında Milli ve Milletlerarası Hukuki ve Sosyal Durum*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1948, s.7.

133 Erhan, *a.g.e*, s.41.

134 Gürsoy, Özgür Burçak, *The Opium Problem In Turkey, 1930-1945*, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 2007, ss.87-88.

135 Afşar, Erkan, *Toprak Mahsulleri Ofisi'nin İktisadi Faaliyetleri ve Siyasetteki Yansımaları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Van, 2009, s.201.

İş ve kazanç garantisi bulunmakta, kriz olsa bile iyi bir geliri vardı. 1932 yılında çıkarılan kanun ile Türk limanları arasındaki posta seferleri devlet inhisarına alındı ve İktisat Bakanlığı bünyesinde kurulan Türkiye Posta Vapurculuğu Anonim Şirketine devredildi¹³⁶. Yine bu dönemde 21 Haziran 1927 tarihinde kabul edilen yasa ile çocuklara mahsus oyuncak kâğıtları dışında, her türlü oyun kâğıdının ithalatı, üretimi, satışı; 12 Haziran 1935 tarihinde kabul edilen kanun ile sıtma ve frengi tedavisinde kullanılan ilaçların; 20 Haziran 1935 tarihli 2825 numaralı kanun ile olası kimyasal bir savaşa karşı pasif savunma halinde kullanılan maddelerin imali inhisarı Kızılay'a bırakıldı¹³⁷. Paris merkezli Radio Industrie firması, inhisar veya imtiyazı kendilerine verilmek şartı ile ülkeye radyo sanayii kurmak istedi. Fakat hükümet devletin menfaatlerine aykırı olması gerekçesi ile reddetti¹³⁸. 1930'ların Türkiye'sinde Devletçilik politikası ile hükümet hemen her şeye müdahale eder duruma geldi. Bu durum o kadar çok yaygınlaştı ki mecliste bir milletvekili "kebab inhisarı ne zaman kurulacak?" diye sordu¹³⁹. Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1937'de Meclisin beşinci dönem üçüncü yılını açarken yaptığı konuşmada inhisarlar ile ilgili şunları söyledi:

*"İnhisarlar mevzuunda itina edilmesi icabeden esas, bu kurumların mali monopol, ticari teşekkül ve milli valörizasyon kurumu karakterlerinin dikkatle telifidir"*¹⁴⁰.

5. İkinci Dünya Savaşı Sırasında İnhisarlar

Türkiye, ikinci Dünya Savaşı'na fiilen girmedi; ancak, savaş ekonomisinin koşullarını tüm ağırlığıyla yaşadı. Yetişkin nüfusun büyük bir bölümünün askere alınması üretimde büyük düşmeye yol açtı¹⁴¹. Savaş boyunca devletin artan harcamalarının finansmanı için yöneticiler Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi gibi değişik vergi kaynakları yaratma yönüne gitti. İnhisar gelirinin toplam devlet gelirleri hazine ve il özel idare gelirlerinin toplamı içindeki payı 1930'lu yıllarda yüzde 12 dolayında seyrederken, Bu dönemde yüzde 19'a kadar çıktı (bu oran yalnızca Gümrük ve İnhisarlar Bakanlığı bünyesinde yer alan tekellere aittir. Diğer tekelleri de hesaba katarsak bütçenin en az %25'inin yani dörtte birinin inhisar gelirlerinden sağlandığını düşünüyorum Y.N.) Devlet gelirleri içindeki Tekel gelirlerinin payının bu seyri, tekel uygulamalarının savaş yıllarında daha da önem kazandı¹⁴².

Tablo III: İnhisarların Hazineye Katkısı (Milyon TL)¹⁴³

- 136 Kuruç, Bilsay, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1987, s.100.
 137 Derin, *a.g.e.*, s.138.
 138 BCA, Dosya 1103, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 129.929..3.
 139 Kinross, Lord, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Altın Kitaplar Yay., İstanbul, 2007, s.517.
 140 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s.419.
 141 Boratav Korkut, "İktisat Tarihi (1908-1980)" *Türkiye Tarihi, Çağdaş Türkiye Cilt: IV*, Cem Yay., İstanbul, 2005, ss.333-334.
 142 Doğruel, *A.g.e.*, s.182.
 143 *a.g.e.*, s.183.

Yıllar	Safi Tekel Katkısı	Tekel Ürünlerinden Alınan Savunma Vergisi	Kibrit ve Çakmak	Kibrit ve Çakmaktan Alınan Savunma Vergisi	Döner Sermaye Artırılması Karşılığı	Devlete Tekelin Katkısı	Toplam Devlet Gelirleri	Devlet Gelirleri İçinde Tekelin Payı
1935	29	3	1			33	255	12.94
1936	32	3	1			36	281	12.81
1937	33	4	1			38	310	12.26
1938	37	4	1			42	317	13.25
1939	38	4	1			43	310	13.87
1940	42	11	2		2	57	356	16.01
1941	33	28	1	2	5	69	423	16.31
1942	60	48	1	4	24	137	941	14.56
1943	81	53	0	8	4	146	948	15.40
1944	91	76		7	24	198	992	19.96
1945	56	45		5	4	110		
1946	88	81		8	8	185	1048	17.65

1940 yılında bira da inhisar altına alındı.¹⁴⁴ Dünya Savaşı'nda kibrit stoklarının tükenmesi ve kibrit çöpü alınan Romanya'nın işgal edilmesi ile kibrit piyasada karaborsaya düştü.¹⁴⁵ Kibrit şirketi ile İnhisarlar İdaresi çözüm bulmaya çalışırken ABD şirketinin kaçakçılık nedeniyle yükümlülüklerini yerine getirememesi üzerine Kibrit İnhisarı 1942 yılında tekrar devletleştirildi. Kaçak kibritlerin anlaşılması amacı ile Türk kibritleri (dünyada ilk kez) pembe renkli üretildi.¹⁴⁶ Dış ticaret inhisarı olan çay ve kahvenin savaş yıllarında karaborsaya düşmesini engellemek ve devlet hazineye gelir sağlamak için satışı da inhisar altına alındı.¹⁴⁷ 1946'da kahve tekel kapsamından çıkarıldı. Kahveye tüketim vergisi getirilerek tekel uygulamasının kalkmasıyla kaybedilen gelir telafi edilmiş oldu.¹⁴⁸

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki bürokrat-burjuva işbirliği bu dönemde de devam etti. Dönemin hükümetleri, bu konuda görevlendirdiği müfettişler aracılığıyla savaş yılları boyunca devlet kurumlarının birçoğunda yolsuzluklar ve görevi suiistimaller tespit etti. Müfettişler Dönemin Gümrük ve İnhisarlar Bakanı olan Suat Hayri Ürgüplü'yü ve suça iştirak eden arkadaşlarını birçok kurumda suiistimal ve yolsuzluk yaptıkları iddiasıyla meclis soruşturulması açılması ve yüce divana sevk edilmesini istedi. Mecliste Suat Hayri Ürgüplü şayet yüce divanda yargılanmasına izin verildiği takdirde kendisinin de eski İcra

144 Ökçün, *Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, s.18.

145 BCA, Dosya: 21312, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 182.259..12.

146 Doğruel, *a.g.e.*, ss.184-185.

147 20. Yılında Cumhuriyet Rejiminde İnhisarlar, s.22.

148 Doğruel, *a.g.e.*, s.173.

Vekilleri Heyeti'nde yapılan yolsuzlukları açıklayacağı tehdidinde bulundu¹⁴⁹.

6. İnhisarların Sosyal Yönü

İnhisarlar İdaresi, kendi personeline ekonomik imkânlar çerçevesinde birtakım olanaklar sağladı. Kadın işçilere doğumdan önce ve sonra doktor raporu ile 12 haftaya kadar yarım maaş verildi. Evlenecek olan işçi kadınlara koruma sandığındaki ikramiyesi oranında ikramiye verilerek yeni kuracağı hayatta yardımcı olundu. İşçilerin ekonomik darboğaza girdiklerinde tefecinin eline düşmelerini engellemek için yine koruma sandığından yıllık % 4 faizle ve 10 taksitle kredi imkânı sağlandı. Hastalanan işçilere doktor raporu ile ilk dört hafta yarım maaş sonraki dört hafta için dörtte bir maaş verildi¹⁵⁰. 1928 Aralık'ta İstanbul tütün fabrikası yakınında ilk çocuk yuvası açıldı. İnhisar İdaresi bünyesinde 18 yılda 5 çocuk yuvası açıldı. İnhisar İdaresi okul çağında olan işçi çocuklarına defter, kitap, kalem, lastik vs. ihtiyaçlarını karşıladı. Aynı zamanda fabrika bünyesinde dersaneler açtı ve Milli Eğitim Müdürlüğünden gönderilen öğretmenler tarafından dersler verildi. 1945-1946 yıllarında bu dersanelerde eğitim gören 500 öğrenci bulunmaktaydı. İşçiler arasında çeşitli spor aktiviteleri düzenlenmekte ulusal yarışlara sporcu gönderildi. İnhisarlar idaresi tarafından devralınan fabrikalarda yemekhaneler açıldı ve düzenli olarak yemek çıkarıldı. Yemekler doktorların gözetiminde ve sarf edilecek kalori hesabına göre yapıldı. İnhisar İdaresi dönemin "İş Kanunu" hükümlerine uyararak bir bünyesinde bir yardım cemiyeti oluşturdu. Görevleri arasında Hastası olan memurların hastalarına baktırmak, ilaçlarını yaptırmak, hastaneye yatırmak ve taşradaki memurların lise çağındaki çocuklarının okumaları için bir öğrenci yurdu açtı¹⁵¹.

Sonuç

İnhisar sistemi 1932 yılına kadar çeşitli idare biçimleri ile yürütüldü. Bunun nedenleri ise, ekonomik sistem arayışlarının dönem içinde çeşitli düzeylerdeki tartışmalarla sürmesi ve henüz kesin bir çözüme ulaşılamamış olmasıydı. Devletin İnhisar politikası, imtiyaz geleneğine uygun olarak gelir kaygısı üzerine kuruldu. Bu dönemde İnhisarların bir diğer amacı da Aşar Vergisi'nin kaldırılması ve Lozan'ın hükümleri gereğince devletin gümrükleri kontrol edememesi nedeniyle bütçede oluşacak boşluğun giderilmesi idi. Yönetim ithalat, mali ve idari olmak üzere üç çeşit inhisar sistemi benimsedi. Bu inhisar sistemlerinin ihalelerinde İttihat ve Terakki'den kalan milli burjuva yaratma eğiliminin izlerini görmek mümkündü. İnhisar haklarını elinde bulunduran şirketler ve bürokratlar kendi alanlarında tek olduğu için fiyatları yüksek tutarak yüksek karlar elde etti. Ekonomide hedeflenen atılımları

149 Afşar, a.g.t, s.126.

150 Tekel Genel Müdürlüğü, Tekel Matbaası, Ankara, Tarihsiz, ss.40-41.

151 a.g.e, ss.45-47.

gerçekleştirebilmek için gerekli olan kaynağın önemli bir kısmını yine inhisarlar sağladı. İlk yıllarda, devlet tekeli uygulamalarından sağlanan gelirlerin önemli bir bölümü demiryolu ulaşımının geliştirilmesine ayrıldı. Yabancılar verilen imtiyazların hemen hepsi iflas, yolsuzluk, kaçakçılık gibi nedenlerle yükümlülüğünü yerine getiremezken milli inhisarlar dönemin şartlarına göre başarılı oldu. Aşar vergisini kaldırılmasından sonra bütçeyi ayakta tutan önemli bir gelir kaynağı oldu ve 1926-1932 yılları arasında inhisar gelirleri, bütçenin ortalama %20'sini oluşturdu. Gümrük tarifeleri üzerindeki yetkilerin kısıtlandığı 1929'a kadarki dönemde Tekel maddeleri, ithalatı da kapsayacak şekilde tutularak yerli sanayi himaye edildiği gibi istihdam da sağladı. Devlet tekeli uygulamalarından 1920'li yıllarda elde edilen en önemli sonuçlardan biride 1931 yılında fiilen faaliyete geçen Merkez Bankası için gerekli kaynağın bir bölümünün sağlanmasıydı.

1929'da Dünya Ekonomik Buhranı'nın ardından yabancı sermaye kibritle inhisar haricinde Türkiye'den çekildi. İnhisar işletmelerinden binlerce işçi çıkarıldı. Bu dönemde SCF, Mecliste ve mitinglerde muhalefetini sık sık inhisarlar üzerinden yaptı. SCF'ye göre birtakım tekeller özellikle de liman inhisarları kaldırılmalı, kaldırılmıyorsa devlet ayrıcalık sağladığı anonim şirketler yerine inhisarları kendisi yönetmeliydi. Liberal dönemde istenilen sonucun tam olarak alınamaması üzerine yönetim ekonomide Devletçilik modeline geçerken SCF'nin yaptığı muhalefet de göz önüne alınarak inhisar işletmeciliğinde değişikliğe gidildi ve İnhisarlar doğrudan yönetildi. Liberal dönemde Devlet'in cari harcamalarının finansmanını inhisarlar sağlarken devletçilik döneminde altyapı yatırımlarının ve kamu harcamalarının ile sanayi yatırımlarının finansmanını sağladı. Özellikle tütün fabrikaları başta olmak üzere inhisar kuruluşları halka istihdam sağladı.

Dünya Savaşı sırasında ithalatın durma noktasına gelmesi, olası bir savaş ihtimaline karşı ordunun mevcudunun aşırı miktarda arttırılması üretimin düşmesine ve fiyatların yükselmesine sebep oldu. Savaş ekonomisi içerisinde doğrudan ve dolaylı vergileri arttıran hükümet milli korunma kanunu ve varlık vergisi ile bütçe açıklarını finanse etmeye çalıştı bu dönemde inhisar gelirleri tek başına bütçenin dörtte birini oluşturdu.

İnhisarlar idari yapısı nasıl olursa olsun hem Osmanlı Devlet'inde hem Cumhuriyet döneminde kaynak yaratma görevi üstlendi. Cumhuriyet zamanında ise Tekel tarafından hazineye aktarılan gelirler toplam devlet gelirleri içinde ortalama %15 dolayında paya sahip oldu. Devletin, gelir ihtiyacına göre, inhisarlar hasılatını artırıp azalttığı anlaşılmaktadır. Gümrük tarifelerinin serbest bırakılmasından önce toplam genel bütçe gelirlerinin % 27,7'sine varan inhisar gelirleri, 1938'de % 12,8'e düşse bile; II. Dünya Savaşı sırasında yeniden arttı. İnhisarlar Cumhuriyet dönemi boyunca bir nevi tahsilat veznesi, sanayileşme ve istihdam ünitesi, tüketici ve üreticiyi himaye, gelir ve fiyat politikaları aracı, ihracat ve ihraç ürünlerinin kalitesini koruma işlevi gördü. İşçi ve memurlara

dönemin koşullarına göre birtakım olanaklar sağlandı. Bu çerçevede İnhisarlar idaresinde sosyal devlet anlayışının da izlerini görmek mümkündür. Ayrıca Tekel'in, tütün, şeker pancarı ve çay vb. tarımına ve çiftçilerine katkıda bulundu. İnhisarlar idaresi üreticiyi destekleyip korurken aynı şeyi tüketici için söylemek güçtür. Rekabetin olmaması inhisar ürünlerinde pahalılığı da beraberinde getirdi. Bunun yanında sigara ve alkol başta olmak üzere birtakım ürünlerin yeterli kalitede olmaması halk nezdinde uzun yıllar şikâyet konusu oldu.

EKLER

Tablo I: 1925-1946 Yılları Arasında Tütün Ekim Alanları ile Üretim ve Verim Değerleri

Tablo II: Tekel Hasılat Kalemleri

Tablo III: İnhisarların Hazineye Katkısı (Milyon TL)

KAYNAKÇA

I. Resmi Kaynaklar

Başbakanlık Devlet Arşivleri

Cumhuriyet Arşivi

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri

II. Kitaplar

AKALIN, Güneri, *Atatürk Dönemi Maliye Politikaları*, T.C, Maliye Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No: 2008/384, Ankara, 2008.

AVCIOĞLU, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni, Cilt I*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1996.

BORATAV, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Yayınevi, Ankara, 2006.

CEM, İsmail, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2007.

ÇAVDAR, Tevfik, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi, 1900-1960*, İmge Yayınevi, Ankara, 2003.

_____, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, c.1*, İmge Yayınevi, Ankara, 2004.

DERİN Haldun, *Türkiye'de Devletçilik*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1940.

DOĞRUEL Fatma, DOĞRUEL Suat, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, Tarih Vakfı, İstanbul, 2000.

EDİP, Habib, *Avrupa'da Tütün İnhisarları ve Türkiye'de Tütün İnhisar İdaresi*, Burhanettin Matbaası, İstanbul, 1931.

EKENER, Haşim, *Türkiye'de Mükerrer Sigorta Sorunu ve Vesaiki ile Reasürans Davası*, Kaya Basımevi, İstanbul, 1974

ERHAN Çağrı, *Beyaz Savaş, Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996.

Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti Müfettişlerinin Haziran 1939'da Ankara'da Yaptıkları Toplantıya Dair Raporlar, T.C Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti Neşriyatı, Ankara Devlet Matbaası, Ankara, 1939.

HALICI, Şaduman, *Yeni Türkiye Devleti'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004

- İhsaiyat-ı Maliye (1885-1909)*, Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Yayın No: 2000/357, Ankara, 2000.
- İNAN, Afet, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.
- İstanbul Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi, *12 Ağustos 1934 Pazar Günü Fevkalade Toplanan Hissedarlar Umumi Heyetine Verilen Meclisi İdare Raporu*, Gazetecilik ve Matbaacılık T.A.Ş, İstanbul, 1934.
- KİNROSS, Lord, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2007.
- KURUÇ, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, Cilt: I*, Ankara Üniversitesi, SBF, Yay., No: 569, Ankara, 1988.
- _____, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1987.
- LOKMAN, Kemal, *Cumhuriyetin 50. Yılında Petrol Endüstrimizin Durumu*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1974
- _____, *Türkiye'de Petrol Madenleri, Hâkimiyeti Millîye Matbaası*, Ankara, 1933
- Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi, *1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabitler*, Ankara Sanayi Odası, Ankara, 2008
- MUTLU, N, Yücel, *Bayındırlık Bakanlığı Tarihi 1920-1988*, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, Ankara, 1989.
- MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990.
- ÖKÇÜN Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi, 1923 İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Ankara Üniversitesi, SBF Yay., Ankara, 1981.
- _____, *1920-19230 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No 82, Ankara, 1997.
- TEKİN Fazıl, *Mali Tekeller ve Türkiye'de Tütün Tekeli*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Basımevi, Eskişehir, 1974.
- TEZEL, S. Yahya, *Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2002.
- TİMUR, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Yayınevi, Ankara, 1993, s.85-86, Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.
- TOPRAK, Zafer, *Sümerbank*, Creative Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Cilt I*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002.

YETKİN, Çetin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul, 1997.

III. Makaleler

“Tuz İstihsal ve Satışında İnkişaf”, *İstihbarat Bülteni*, C.6, S.102, Ekim 1938.

BORATAV Korkut, “Türkiye’de Devletçilik” Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C.II, İletişim Yay.

Cevat E. Taşman “Türkiye’de Petrolün Tarihçesi” http://www.mta.gov.tr/mta_web/kutuphane/mtadergi/39_4.pdf

General Asım, “Barut İnhisarı Hakkında Malumat”, *İstihbarat Bülteni*, C.6, S.96, 1 Nisan 1937.

Maden Mühendisi Evinsel, “Kaya Tuzu”, *İstihbarat Bülteni*, C.6, S.94, 1 Şubat 1937.